

NGHIÊN CỨU GIẢI PHÁP QUẢN LÝ CÁC CÔNG TRÌNH CÓ GIÁ TRỊ NGHỆ THUẬT, KIẾN TRÚC, VĂN HÓA, LỊCH SỬ CẦN ĐƯỢC GIỮ GÌN, TÔN TẠO, BẢO VỆ TẠI THÀNH PHỐ HẢI PHÒNG THEO ĐỊNH HƯỚNG BẢO TỒN THÍCH ỨNG

Research on solutions to the adaption, preservation oriented management of construction entities with artistic, architectural, cultural and historical values to be preserved, restored and protected in Hai Phong City

Ths. KTS. Phạm Thị Thanh Vân^{1a}
TS. Tô Thị Hương Quỳnh^{1b}

Tóm tắt: Những năm gần đây, nhiều công trình kiến trúc có giá trị cần được giữ gìn, tôn tạo, bảo vệ tại thành phố Hải Phòng đã bị chuyển đổi công năng phục vụ các mục đích khác nhau mà không tuân thủ quy định về quản lý, sử dụng gắn với bảo tồn. Trước nguy cơ các công trình này dần bị mai một, rất cần có các giải pháp quản lý phù hợp. Tuy nhiên, bảo tồn không theo hướng “bảo tàng hóa”, tách biệt công trình ra khỏi cuộc sống đương đại của đô thị như một “ốc đảo”, mà cần coi chúng như một thực thể sống, gắn bó hữu cơ với cuộc sống đương đại của đô thị, phát huy giá trị về các mặt xã hội, kinh tế và môi trường, đáp ứng các tiêu chí phát triển bền vững. Bài báo nghiên cứu giải pháp quản lý các công trình có giá trị cần được giữ gìn, tôn tạo, bảo vệ tại thành phố Hải Phòng theo định hướng bảo tồn thích ứng cho từng loại công trình.

Từ khóa: Quản lý, công trình có giá trị, Hải Phòng, bảo tồn, thích ứng.

Abstract: In recent years, valuable architectural works that need to be preserved, restored and protected in Hai Phong city have been converted to serve different purposes without complying with regulations on management, use and conservation. Faced with the risk of valuable architectural works gradually being lost, appropriate management solutions are urgently needed. However, conservation should not be in the direction of “museumization”, separating the works from contemporary urban life like an “oasis”, but should consider the works as a living entity, organically attached to contemporary urban life, promoting the value of architectural heritage in terms of society, economy and environment, meeting the criteria of sustainable development. The article studies solutions for managing valuable works that need to be preserved, restored and protected in Hai Phong city according to the conservation orientation adapted to each type of work.

^{1a} Khoa Kiến trúc và quy hoạch, Trường Đại học Xây dựng Hà Nội

^{1b} Khoa Kinh tế và quản lý xây dựng, Trường Đại học Xây dựng Hà Nội

Email: quynhth@huce.edu.vn ^{1b}

Keywords: Management, valuable works, Hai Phong, conservation, adaptive.

Nhận bài ngày 12/01/2025, chỉnh sửa ngày 20/2/2025, chấp nhận đăng ngày 25/3/2025.

1. Giới thiệu

Những năm gần đây, nhiều công trình cổ theo kiến trúc Pháp trên địa bàn thành phố Hải Phòng đã bị chuyển đổi công năng phục vụ các mục đích khác nhau, để làm nơi làm việc hoặc kinh doanh... mà không tuân thủ quy định về quản lý, sử dụng gắn với bảo tồn. Việc này đã ảnh hưởng nghiêm trọng đến giá trị kiến trúc và văn hóa lịch sử của thành phố. Tuy nhiên, tình trạng công trình cổ xuống cấp hay bị cơ mới, xây thêm làm biến dạng đang diễn ra khá phổ biến [1-3]. Trước nguy cơ các công trình có giá trị nghệ thuật, kiến trúc, văn hóa, lịch sử cần được giữ gìn, tôn tạo, bảo vệ công trình kiến trúc giá trị (CTKTGT) dần bị mai một, rất cần có các giải pháp bảo tồn, lưu giữ những di sản kiến trúc của đô thị Hải Phòng. Bảo tồn CTKTGT cần đi theo hướng bảo tồn thích ứng, tức là không “bảo tàng hóa” và tách biệt CTKTGT ra khỏi ảnh hưởng của quá trình đô thị hóa, mà cần theo hướng ngược lại, tức là coi CTKTGT như một “thực thể sống, có cuộc sống riêng gắn bó hữu cơ với cuộc sống đương đại của đô thị”. Từ đó, CTKTGT có thể phát huy và đóng góp các giá trị di sản kiến trúc của mình không những về văn hóa mà còn về xã hội, kinh tế và môi trường, đồng thời đáp ứng các tiêu chí phát triển bền vững [3-5].

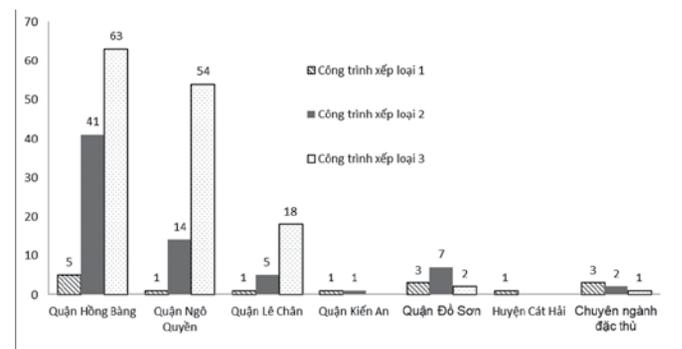
Nhiều nhà khoa học đã tiến hành nghiên cứu và kết luận rằng, bảo tồn thích ứng là giải pháp hiệu quả để quản lý các CTKTGT không chỉ trên thế giới [5-7] mà còn cả ở Việt Nam [4,8-10]. Trong khi đã có nhiều nghiên cứu khá chi tiết về di sản kiến trúc đô thị thời Pháp thuộc tại thành phố Hà Nội [10] và thành phố Hồ Chí Minh [8,9], thì các công trình kiến trúc có giá trị tại Hải Phòng vẫn chưa được quan tâm tương xứng với ý nghĩa và giá trị đặc sắc của nó. Đến nay, Hải Phòng vẫn chưa xây dựng được quy hoạch bảo tồn CTKTGT một cách bài bản và đầy đủ, chưa có quy chế quản lý cũng như chưa có giải pháp căn cơ để bảo tồn và phát huy giá trị. Mặc dù, Hải Phòng xây dựng các đề án, dự án nghiên cứu, tọa đàm được thực hiện từ 2021 tới nay để phục vụ công tác bảo tồn và quản lý các CTKTGT. Tuy nhiên, đề án này mới chỉ dừng lại ở việc khảo sát hiện trạng và đánh giá phân loại công trình theo Luật Kiến trúc, chưa nghiên cứu giải pháp cụ thể để quản lý các công trình phù hợp với bối cảnh kinh tế xã hội của Hải Phòng. Bài báo sử dụng phương pháp nghiên cứu thống kê, khảo sát, phân tích và tổng hợp tài liệu trong và ngoài nước có liên quan để nghiên cứu thực trạng CTKTGT trên địa bàn thành phố Hải Phòng cũng như những bài học kinh nghiệm về bảo tồn thích ứng. Từ đó, bài báo đề xuất các giải pháp để quản lý CTKTGT theo quan điểm bảo tồn thích ứng, hướng tới mục tiêu phát triển bền vững, phù hợp với bối cảnh và vị thế của thành phố Hải Phòng.

2. Hiện trạng của các công trình kiến trúc có giá trị tại Hải Phòng

Qua khảo sát, phân tích hiện trạng, có thể phân lập địa bàn đô thị Hải Phòng thời Pháp thành 4 khu vực với đặc trưng và hình thái kiến trúc khác biệt khá rõ gồm: Khu Nam sông Cấm, khu trung tâm khu phố Pháp, khu phố bản xứ cũ và Trục cảnh quan trung tâm. Trong nội thành Hải Phòng có một số không gian rộng kiểu quảng trường trước các công trình công cộng quan trọng như UBND thành phố, Ga,.. Nhưng hoàn chỉnh nhất về không gian và có vị trí trung tâm là Quảng trường nhà hát thành phố (thời Pháp thuộc được gọi là Place Theatre Municipal). Vị trí này vốn là đất làng An Biên xưa, năm 1885 người Pháp đào kênh vành đai rồi năm 1893 đui chợ lấy đất xây Nhà hát lớn. Nhà hát quay mặt ra kênh đào (lúc này đã trở thành không gian cảnh quan nội thị) với một quảng trường nhỏ hình thang, đến năm 1926 thì lấp kênh làm vườn hoa, riêng đoạn trước nhà hát được tổ chức thành quảng trường lớn như hiện nay.

Nhiều công trình tiêu biểu như Nhà hát Lớn, Ga Hải Phòng, Bưu điện Trung tâm, Tòa Đốc lý, Bảo tàng thành phố và nhiều biệt thự được người Pháp xây dựng thống nhất về thiết kế, thẩm mỹ đậm phong cách Châu Âu. Một số công trình có họa tiết trang trí phong cách pha trộn phương Đông, đã mang lại nét riêng, độc đáo cho quỹ di sản kiến trúc thuộc địa Pháp của thành phố. Bên cạnh đó, các công trình kiến trúc thuộc địa Pháp tại thành phố lại tập trung vào một khu vực tương đối “đậm đặc” tại quận Hồng Bàng, được xem là Khu phố Pháp Hải Phòng, ngày nay còn tương đối vẹn nguyên. Khu phố này còn được khẳng định giá trị bởi sự gắn kết giữa cấu trúc đô thị và kiến trúc công trình với hệ sinh thái sông nước – vốn là yếu tố tạo thị, định hình thái các tuyến phố trung tâm Hải Phòng. Tất cả hệ giá trị phong phú của khu phố Pháp Hải Phòng được khẳng định là một tài sản xã hội quan trọng cần được gìn giữ, bảo tồn và phát huy.

Năm 2022, Hải Phòng đã có đề án nghiên cứu xây dựng được quy hoạch bảo tồn một cách bài bản và đầy đủ, thống kê được quỹ Di sản kiến trúc đô thị trước, trong và sau thời Pháp thuộc trên địa bàn [1, 2]. Hiện nay, các CTKTGT tại thành phố Hải Phòng gồm 223 công trình loại 1, loại 2, loại 3 tập trung chủ yếu ở các quận trung tâm thành phố như quận Hồng Bàng (48, 88%), quận Ngô Quyền (30,94%) Hình 1.

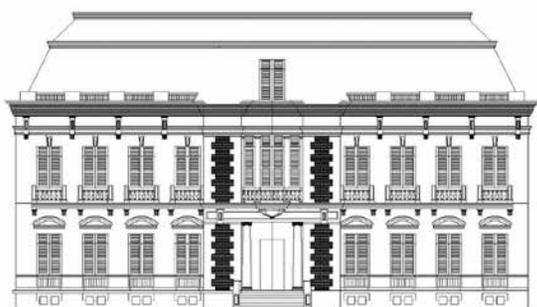

Hình 1. Phân bố CTKTGT tại Thành phố Hải Phòng (Nguồn tác giả tổng hợp từ đề án [2])

3. Đề xuất giải pháp quản lý các công trình có giá trị nghệ thuật, kiến trúc, văn hóa, lịch sử cần được giữ gìn, tôn tạo, bảo vệ tại thành phố Hải Phòng theo định hướng bảo tồn thích ứng

3.1. Giải pháp quản lý công trình loại 1

Các công trình loại 1 được bảo tồn nguyên trạng, trên cơ sở đánh giá giữ gìn, tôn tạo thường xuyên. Bảo tồn chủ thể là công trình kiến trúc hiệu quả cả về khoa học kỹ thuật, cũng như văn hóa, lịch sử và kinh tế. Cùng với đó là việc bảo vệ các cảnh quan xung quanh công trình trên cơ sở tôn trọng tính nguyên bản, không làm ảnh hưởng tiêu cực tới tổng thể không gian đô thị. Đảm bảo việc tu sửa, bảo trì công trình định kỳ, theo đúng kế hoạch được thiết lập với sự hợp tác nghiên cứu chặt chẽ của hội đồng nghiên cứu khoa học và các nhà quản lý chuyên nghiệp. Đáp ứng việc bổ sung các chức năng sử dụng cho công trình kiến trúc một cách hợp lý và có tính thực tế. Quản lý di sản kiến trúc không phải chỉ đảm bảo tính bền vững về mặt hình thức hoặc kỹ thuật, mà yếu tố “tinh thần” hay “hơi thở” của di sản kiến trúc luôn phải được coi trọng và bảo vệ. Việc hướng dẫn những thay đổi hay khai thác sử dụng di tích kiến trúc luôn được nghiên cứu và quản lý chặt chẽ, đảm bảo yêu cầu phát triển bền vững. Nghiên cứu chặt chẽ và sâu sắc về các phong cách kiến trúc có giá trị để làm cơ sở quản lý bảo tồn các giá trị di sản.

Hình 2. Tòa án nhân dân quận Ngô Quyền – 31 Trần Phú

Đối với công trình loại 1, nội thất và công năng của công trình cần được giữ nguyên trạng, không thay đổi. Nếu có tình trạng xuống cấp, hư hại nếu duy tu bảo trì cần xin ý kiến của chuyên gia cùng các cơ quan chức năng quản lý để tiến hành. Mặt đứng công trình loại 1 được quy định giữ nguyên kiến trúc ban đầu. Các chi tiết xuống cấp như mái ngói, hoa văn đắp nổi trang trí bị bong tróc, hư hại cần trùng tu tôn tạo dựa trên các ý kiến của chuyên gia cùng các cơ quan chức năng quản lý. Giải pháp cụ thể đưa ra đối

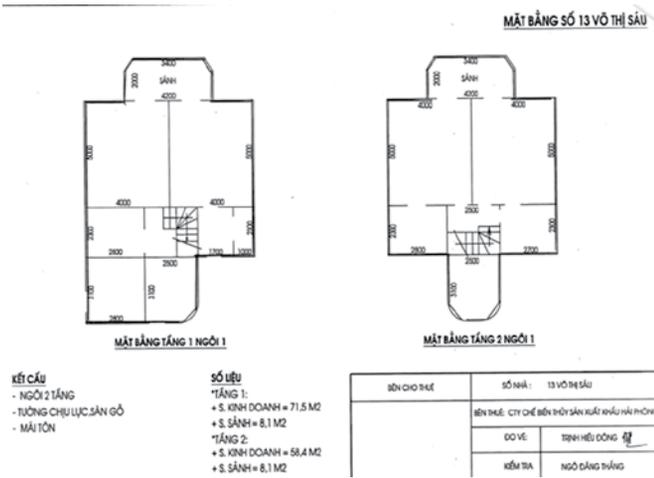
với công trình Tòa án nhân dân quận Ngô Quyền là cần xây dựng cơ sở dữ liệu số với cơ sở dữ liệu về hình ảnh (màu sắc, chi tiết kiến trúc...) như hình 2 để phục vụ duy tu bảo trì công trình theo định kì. Trong đó, các chi tiết trên mặt đứng cũng như các công năng trong mặt bằng đều phải giữ nguyên. Nếu tiến hành trùng tu tôn tạo, các vật liệu thay thế cũng như màu sơn bên ngoài và bên trong công trình cần chọn đúng chủng loại như nguyên bản. Nếu bắt buộc thay thế nhưng không có vật liệu như nguyên bản thì cần sử dụng các nguồn nguyên vật liệu có màu sắc và tính chất tương tự trên cơ sở bảo tồn nguyên gốc.

3.2. Giải pháp quản lý công trình loại 2

Các công trình loại 2 gồm các công trình có quy mô trung bình đến lớn, được sử dụng chủ yếu làm nơi làm việc, các trụ sở, cơ quan, một phần nhỏ thuộc sở hữu tư nhân. Giá trị kiến trúc của một ngôi nhà phố như vậy còn có thể được đánh giá qua tỷ lệ chiều rộng trên chiều cao của mặt tiền, nét đặc biệt, sự phân chia mặt đứng theo chiều ngang và chiều dọc, sự hài hòa của các chi tiết như cửa ra vào, cửa sổ, ban công, các bộ phận, các chi tiết và đặc biệt là họa tiết trang trí. Một phong cách kiến trúc hay sự kết hợp hài hòa giữa các phong cách cũng có thể được ghi nhận bằng những nét đặc sắc thể hiện từng phong cách và được đưa vào tổng thể trong các giá trị kiến trúc;- Giá trị cảnh quan đô thị được thể hiện một phần ở vị trí của ngôi nhà. Theo đó, giá trị của ngôi nhà sẽ tăng lên nếu được xây dựng ở những khu vực có nhiều hoạt động kinh doanh và/hoặc du lịch để nhiều người có thể nhìn thấy và cảm nhận không khí nhiều nhất có thể. Nếu một ngôi nhà nằm ở những vị trí tốt, chẳng hạn như ở ngã ba hoặc ngã tư đường phố, nơi ngôi nhà có tầm nhìn đẹp ra một không gian tương đối rộng, hoặc ở những con đường chính có chiều rộng đường đủ lớn để ngôi nhà có thể rộng rãi hơn, dễ dàng quan sát từ xa.

Giải pháp đối với công trình cụ thể là Trụ sở Công ty chế biến thủy sản xuất khẩu Hải Phòng – 13 Võ Thị Sáu (hình 3) như sau: Trên quan điểm nội thất ngôi nhà có thể được cải tạo, sửa chữa để phục vụ tốt cùng một lúc hai nhu cầu – sinh hoạt và kinh doanh – của chủ hộ, giải pháp đề xuất như sau: Về cơ bản, cấu trúc của ngôi nhà vẫn được giữ nguyên (hệ kết cấu, tường ngoài, mái); Những kết cấu cơ sở nổi lấn chiếm bên trong và phía sau, nếu có, cần được phá dỡ; việc cải tạo không gian bên trong cần phải tôn trọng giá trị nguyên bản, và được phép của cơ quan có thẩm quyền.

Hình 3. Trụ sở Công ty chế biến thủy sản xuất khẩu Hải Phòng – 13 Võ Thị Sáu

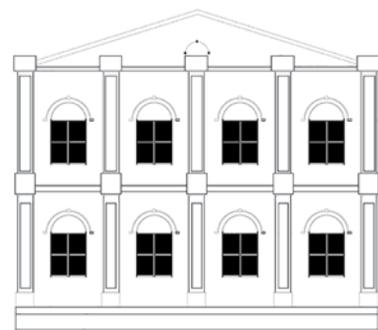
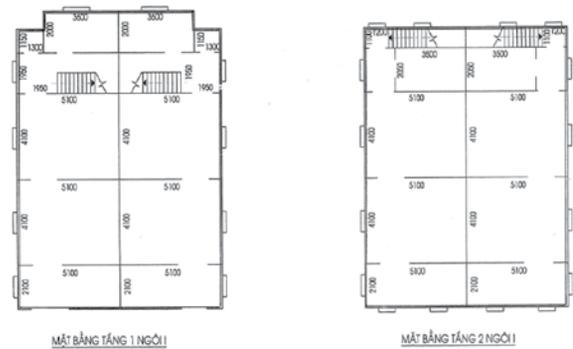
công trình bị coi nới, đưa ra phía trước hoặc bên hông, hoặc nâng tầng, ảnh hưởng phần nào đến tính thẩm mỹ, nhưng các kết cấu này không phải là kiên cố, có thể được tháo dỡ dễ dàng, trả lại trạng thái ban đầu mà không gây ảnh hưởng nhiều đến giá trị mặt đứng.

Đối với mặt đứng công trình, thanh thải các yếu tố lắp đặt thiếu thẩm mỹ như cục nóng điều hòa, dây điện, ống nước, bể nước trên mái; thay biển hiệu cho phù hợp kiến trúc; thay thế các yếu tố kiến trúc cũ hỏng như ban công, hoa sắt, cửa sổ, cửa đi, cửa bảo vệ...; thay thế hoặc gỡ bỏ mái hiên; che phần mái tôn tầng trên bằng kiến trúc phù hợp; bổ sung một số chi tiết nhỏ để hoàn thiện ngôn ngữ kiến trúc công trình (như phào, dàn hoa, conson...); bổ sung trang trí giò hoa cây cảnh trên cao (nếu có thể). Hoàn thiện lại bề mặt công trình (vữa, sơn tường, sơn cửa). Đối với các biển hiệu: Văn minh, theo hướng chữ gắn lên tường, không trên các nền bằng, chiều rộng hàng chữ không vượt quá chiều rộng, chiều cao của các kích thước cửa. Đặc biệt với biển hiệu, biển quảng cáo, mái hiên, mái vẩy cần chú trọng để không làm khuất giá trị kiến trúc cơ bản của công trình. Sự thể hiện thương hiệu cửa hàng qua biển hiệu cần nổi bật một cách nhã nhặn, trong nhận thức đúng về mỹ quan toàn công trình và tuyến phố.

3.3. Giải pháp quản lý công trình loại 3

Đối với một số công trình loại 3 đã xuống cấp, không còn lưu giữ được các giá trị về nghệ thuật kiến trúc, lịch sử văn hóa có thể sẽ được phá bỏ để không ảnh hưởng đến sự phát triển chung của thành phố. Đối với các công trình vẫn được đánh giá có giá trị kiến trúc, lịch sử, văn hóa, cần chấp nhận thực tế là không gian phía trước dưới tầng một đã không còn giữ được tính nguyên bản, nên sẽ tập trung bảo tồn mặt đứng tầng hai, và trong một số trường hợp, cả tầng ba. Tuy vậy, mặt đứng tầng một có thể can thiệp chỉnh sửa để trở nên hài hòa hơn, theo tư vấn của các chuyên gia bảo tồn di sản. Công trình có thể không có gì đặc biệt về hình khối, không thật sự hài hòa về tỷ lệ, không có điểm nhấn, nhưng lại giữ được một hoặc một vài họa tiết trang trí rất độc đáo hoặc một chi tiết rất hiếm gặp (chẳng hạn như năm xây dựng hoặc tên chủ nhà/tên cửa hàng trên mặt đứng). Các công trình thường bị che khuất tầng 1 bởi các biển quảng cáo hoặc đã bị cải tạo lại nhiều. Đối với biển quảng cáo – một thành phần không thể thiếu trên mặt đứng nhà phố Pháp trong trung tâm thành phố chỉ cần quy định kích thước biển quảng cáo trong một số trường hợp phổ biến. Đối với các

Hình 4. Trụ sở Công ty Đầu tư và XNK Công nghiệp tàu thủy – 57 Bến Bình

Giải pháp quản lý cụ thể cho Trụ sở Công ty Đầu tư và XNK Công nghiệp tàu thủy – 57 Bến Bình (hình 4) như sau: Mặt bằng và nội thất các công trình loại 3 đều đã được cải tạo, sửa chữa trong quá trình sử dụng. Việc cải tạo không gian bên trong là được phép

để chủ hộ có thể sử dụng theo cả hai loại nhu cầu – sinh hoạt và kinh doanh. Những kết cấu cơ sở kiến trúc bên trong và phía sau, nếu có, cần được chỉnh trang lại cho phù hợp với kiến trúc. Mặt đứng công trình cần thay thế các yếu tố kiến trúc cũ hỏng như ban công, hoa sắt, cửa sổ, cửa đi, cửa bảo vệ; thay thế hoặc gỡ bỏ mái hiên; che phần mái tôn tầng trên bằng kiến trúc phù hợp; bổ sung trang trí giò hoa cây cảnh trên cao (nếu có thể); hoàn thiện lại bề mặt công trình (vữa, sơn tường, sơn cửa); các biển hiệu cần được thiết kế lại theo hướng văn minh/ tối giản, theo hướng chữ gắn lên tường, không trên các nền bằng, chiều rộng hàng chữ không vượt quá chiều rộng, chiều cao của các kích thước cửa.

4. Kết luận

Các nhà ở, công trình kiến trúc có giá trị nghệ thuật, kiến trúc, văn hóa, lịch sử góp phần tạo nên bộ mặt khu phố ở Hải Phòng, gắn liền với lịch sử phát triển, cảnh quan và kiến trúc đô thị của thành phố cảng trong gần một thế kỷ qua. Cần phải khẳng định rằng, di sản kiến trúc là tài nguyên hữu hình rất có giá trị trong đô thị, nếu được quản lý, khai thác, phát huy giá trị một cách hiệu quả; chúng sẽ được “sống” và trở thành những địa điểm quan trọng, thu hút khách du lịch, giúp phát triển kinh tế đô thị hiệu quả và bền vững. Các CTKTGT của thành phố Hải Phòng nếu được quản lý theo định hướng bảo tồn thích ứng sẽ giúp cho các công trình này phát huy được tối đa giá trị văn hóa cũng như kinh tế của mình. Bài báo đề xuất giải pháp quản lý CTKTGT theo quan điểm bảo tồn thích ứng nhằm hướng tới mục tiêu phát triển bền vững cũng như phù hợp với mục tiêu phát triển kinh tế xã hội cho từng loại công trình tại Hải Phòng, những giải pháp cụ thể cũng được làm rõ trong các công trình thí điểm. Kết quả nghiên cứu của bài báo được kỳ vọng là căn cứ khách quan và khoa học để các chuyên gia, các cơ quan hữu quan xem xét để áp dụng tại Hải Phòng và các địa phương khác trên cả nước trong tương lai.

Lời cảm ơn: Nghiên cứu này được tài trợ bởi Trường Đại học Xây dựng Hà Nội (HUCE) trong đề tài mã số 09-2024/KHXD. Xin cảm ơn Trường Đại học Xây dựng Hà Nội đã hỗ trợ chi phí và cơ sở vật chất cho nghiên cứu này.

Mỹ Linh (BT)

Tài liệu tham khảo:

1. UBND thành phố TP Hải Phòng, “Quyết định số 3414/QĐ-UBND ngày 13/12/2017 của UBND thành phố về việc phê duyệt Đề án quản lý các công trình Kiến trúc có giá trị cần được gìn giữ, tôn tạo, bảo vệ tại Thành phố Hải Phòng.” 2017.
2. Sở Xây dựng Hải Phòng, “Đề án quản lý các công trình Kiến trúc có giá trị cần được gìn giữ, tôn tạo, bảo vệ tại Thành phố Hải Phòng,” 2022.
3. N. Q. Tuấn, N. V. Thắng, and P. T. Hoàng, “Định hướng phát triển du lịch di sản văn hóa tại khu phố pháp Hải Phòng,” Tạp chí Kiến trúc, số 12, 2023.
4. Tạp chí Môi trường xây dựng, “Bảo tồn thích ứng di sản kiến trúc và đô thị thời Pháp thuộc ở Việt Nam trong bối cảnh mới,” <https://moitruongxaydungvn.vn>, 2023. [Online]. Available: <https://moitruongxaydungvn.vn/bao-ton-thich-ung-di-san-kien-truc-va-do-thi-thoi-phap-thuoc-o-viet-nam-trong-boi-can-moi-lien>. [Truy cập: 20/12/2024].
5. E. Lucchi, J. Adami, and A. E. Stawinoga, “Social acceptance of photovoltaic systems in heritage buildings and landscapes: Exploring barriers, benefits, drivers, and challenges for technical stakeholders in northern Italy,” Sustainable Energy Technologies and Assessments, vol. 60, no. October, p. 103544, 2023.
6. Hong, Y. and Chen, F.. Evaluating the adaptive reuse potential of buildings in conservation areas. Facilities, 35(3/4), pp.202-219, 2017.
7. Yazdani Mehr, S.. Analysis of 19th and 20th century conservation key theories in relation to contemporary adaptive reuse of heritage buildings. Heritage, 2(1), 2019.
8. L. T. Hoàng and M. N. Khương, “Phân tích chính sách bảo tồn nhà biệt thự trên địa bàn Thành phố Hồ Chí Minh,” Tạp chí Công thương, vol. Số 12, 2018.
9. D.T. Phúc. “Bảo tồn di sản đô thị: Tiếp cận từ thích ứng (Điển cứu trường hợp Sài Gòn–TP. Hồ Chí Minh).” Tạp chí Khoa học Đại học Mở Thành phố Hồ Chí Minh, số 15(3), 2020.
10. P.H. Cường. “Bảo tồn di sản trên quan điểm “Bảo tồn thích ứng” Tạp chí Kiến trúc, số 09, 2022.

